

ODNOS MED PROFILIRANJEM IN POLIGRAFSKO PREISKAVO PRI PREISKOVANJU KAZNIVIH DEJANJ

Polona Selič
Andrej Juratovec

Sodobna strokovna literatura dosledno opušča rabo termina psihološko profiliranje, čeprav nekateri avtorji še vedno proces enačijo s procesom psihiatrične/klinično-psihološke diagnostike. Aktualen ostaja tudi poudarek na psihodinamski in analitični podlagi izdelave profila neznanega storilca kaznivega dejanja z elementi nasilja, ko iz sledov na kraju kaznivega dejanja, sodnomoedicinske ocene, ugotovitev oglada kraja kaznivega dejanja in prvih zbranih obvestil po kaznivem dejanju sklepamo na osebnostne in/ali vedenjske značilnosti storilca. Čeravno so psihološka znanja in spoznanja pri profiliranju neredko središčnega pomena, gre vendarle za kriminalistično profiliranje in metodo tudi v izvornem smislu. Intuitivnost samega procesa je forenzična psihologija nadgradila z zakonitostmi, zahtevami in značilnostmi klinične metode in psihodiagnostike. Oblikovanje baz podatkov o znanih storilcih v tujini je le navidez preusmerilo pozornost s psihodinamske in/ali behavioristične logike oblikovanja profila in razumevanja dinamike določenih kaznivih dejanj na iskanje »tipološko ustreznih« storilcev teh dejanj. Možnost takšnega deduktivnega sklepanja deluje bolj zanesljivo, vendar idiosinkrazije kliničnega pristopa ne ukinja.

Psihofiziološko preiskavo verodostojnosti izjav s poligrafom je po nekaterih virih mogoče celo uvrstiti med metode profiliranja. Pri preiskovanju kaznivih dejanj z elementi nasilja se metodi dopolnjujeta in ju je smiselno povezati ravno zaradi prekrivanja faz/etap v izdelavi profila in pri poligrafski preiskavi (oboje kliničnega tipa oziroma usmeritve). Potrebne so domala identične vhodne informacije in zelo podobna priprava (ogled kraja kaznivega dejanja, temeljito poznavanje žrtve ipd.). Forenzična psihofiziologija je v kombinaciji s profiliranjem uporabna kot metoda izločanja nevpletenih ali določanja zelo verjetno vpletenih v obravnavano kaznivo dejanje in kot način evalvacije izdelanega profila. Poleg tega omogoča neoporečna uporaba poligrafske metode dodaten prilog informacij in s tem modifikacijo obstoječega profila neznanega storilca kaznivega dejanja z elementi nasilja. Zato je smiselno povezovanje psihofiziološkega preiskovanja verodostojnosti izjav s poligrafom in (kriminalističnega) profiliranja pomemben izziv preiskovalne podpore predvsem pri preiskovanju umorov, posilstev, spolnih zlorab in ropov na Slovenskem. Postavlja pa se vprašanje, ali je razlikovanje obeh metod (po potrebnih informacijah, človeških virih in z vidika načel operativnosti, metodičnosti, strokovnosti in specializacije) sploh smiselno, in tudi, katera metoda (ob vztrajanju na ločevanju) je dejansko nadredna.

Ključne besede: forenzična psihologija, profiliranje, poligrafska metoda, poligrafska preiskava, kazniva dejanja z elementi nasilja

1 IZHODIŠČA

Preučevanje etiologije socio-patološkega vedenja je pokazalo, da so na primer nizka frustracijska toleranca, občutki inferiornosti in prevladujoča hedonistična orientacija pri delinkventih v veliki meri produkt socializacije. To potrjuje pravilnost izhodiščne orientacije, da je mogoče o osebnosti neznanega storilca nekega kaznivega dejanja govoriti le znotraj okvira njegovega okolja in življenjske zgodovine, ki jo pomembno določa ravno socializacija, saj brez upoštevanja bogastva in kakovosti interakcij (vzajemnega poravnavanja) med osebo in okoljem ne moremo razlagati človekovega vedenja in opisovati njegovih osebnostnih značilnosti.

Psihološke raziskave posameznih osebnostnih lastnosti in strukturnih delov (karakterja, emocij, temperamenta, prilagoditvenih potencialov, osebnostne zrelosti in podobnih), opravljene s psihodiagnostičnimi sredstvi ustreznih merskih karakteristik, so potrdile, da se v splošnem storilci kaznivih dejanj ne razlikujejo od kontrolnih skupin, sestavljenih iz »navadnih« državljanov. Zato ne moremo govoriti o »kriminalnem osebnostnem tipu« ali o »modalni kriminalni osebnosti«, saj moramo psihične dejavnike razumeti izključno kot endogene komponente, kot potenciale, ki se aktivirajo v določenih socializacijskih pogojih oziroma specifičnih sprožilnih situacijah. Šele določena oseba, s svojo celotno, posebno in edinstveno življenjsko zgodbo, obarvano z lastno neponovljivo

kombinacijo motivacijskih silnic, aspiracij, stališč, sposobnosti in drugih osebnostnih lastnosti, na določen način stori določeno kaznivo dejanje (na primer umora).

Pojav nasilja si prizadevajo razložiti številne znanstvene discipline in nemalo strokovnjakov vztrajno išče razlage ter skuša napovedovati razsežnosti in dinamiko tega interpersonalnega pojava. Za razliko od njih so preiskovalci težjih kaznivih dejanj, kot so umori, posilstva in spolne zlorabe otrok, bolj kot v odkrivanje sociodinamskih latentnih izvorov usmerjeni v iskanje konkretnih storilcev. Odkrivanje konkretnega storilca je mogoče pospešiti tudi s pomočjo spoznanj etnološko usmerjenega preučevanja, v kolikor se v svojih razmislekih in razlagah dotikajo konkretne situacije.

Preiskovanje kaznivih dejanj je bolj ali manj zapleten in relativno zahteven spoznavni proces, ki se začne z zaznavo kaznivega dejanja in nadaljuje z zbiranjem, zavarovanjem in preverjanjem osebnih in stvarnih dokazov (Selič, 2002 (a)). Opisujemo ga kot postopek spoznavanja resnice (gnoseološki vidik) in kot formalno urejeno fazo zbiranja in ugotavljanja dejstev, ki jih sodišče bodisi prizna, potrdi in upošteva, bodisi zavrže kot nepomembna (pravni vidik). V kontekstu preiskovanja kaznivih dejanj srečujemo psihologijo v kriminalistiki in/ali kriminalistiko v psihologiji ter na polju forenzične psihologije (Selič, 2001) obravnavamo pojmovne sklope prištevnosti in odgovornosti in njune juridične implikacije, psihološke vidike in dejavnike priznanja, psihofiziologijo in grafološko diagnostiko ter psihološke temelje pričevanja in izpovedi.

Od vseh metod, ki so izvorno in/ali vsebinsko povezane s psihologijo in so v rabi na področju preiskovanja kaznivih dejanj v najširšem smislu, je forenzična psihofiziologija brez dvoma v ospredju. Razlogov je več – raziskovalna dejavnost je izjemno razvejana, uporaba in uporabnost poligrafske metode pa vse večja. Uporabnost je odvisna od razvoja, preverjanja in uvajanja novih testnih formatov, ki sledijo potrebam uporabnikov ne le na področju preiskovanja kaznivih dejanj, ampak tudi na področju varovanja ustavne ureditve, v javni sferi in gospodarstvu. Profiliranje izvorno ni psihološka, marveč kriminalistična metoda, čeravno so psihološka znanja in spoznanja pri profiliranju neredko središčnega pomena. Metoda temelji na skrbni analizi dogajanja na kraju dejanja, preučevanju življenja in navad žrtve, načina delovanja storilca, njegovega osebnega pečata in ugotovitev forenzičnih strokovnjakov (Vorpapel, 1998).

2 PREISKOVALNA PODPORA

Kriminalisti se bolj ali manj uspešno spoprijemajo z informacijskimi primanjkljaji, ki so v večji ali manjši meri stalni sopotniki preiskovanja (in preiskovalcev) kaznivih dejanj. Metoda sestavljanja verzij naj bi vodila preiskovalce od verjetnega k zanesljivemu. Pri konstrukciji, preverjanju in potrjevanju verzij si lahko pomagamo s profiliranjem in psihofiziološko preiskavo verodostojnosti izjav s poligrafom.

2.1 Profiliranje

V minulem desetletju se je v strokovnih razpravah (Turvey, 1999; Douglas in Olshaker, 1996, 1999) uveljavil termin profiliranje oziroma kriminalistično (in ne »psihološko«) profiliranje, ki večidel še vedno pomeni intuitivni proces in sklepanje preiskovalcev (Turco, 1990). Douglas in Burgess (1986) sta proces izenačila s procesom psihiatrične diagnostike. Turco (1990) je poudarjal psihodinamsko in analitično podlago izdelave profila neznanega storilca umora, vendar je oblikovanje baz podatkov (na primer VICAP – Violent Criminal Apprehension Program pri FBI nacionalnemu središču za analizo kaznivih dejanj z elementi nasilja (NCAVC – National Center for the Analysis of Violent Crime)) vsaj navidez preusmerilo pozornost s psihodinamske in/ali behavioristične logike oblikovanja profila in razumevanja dinamike določenih kaznivih dejanj na iskanje »tipološko ustreznih« storilcev teh dejanj. Možnost takšnega sklepanja sicer deluje dosti bolj zanesljivo in varno, saj je na podlagi opredeljenih spremenljivk več sto storilcev istovrstnega kaznivega dejanja, mogoče zaključevati s precejšnjo stopnjo verjetnosti, vendar prinaša tudi omejitve.

Praksa v ZDA je pokazala (Turvey, 1999; James, 1991), da profiliranje ni uporabno samo pri odkrivanju seksualno motiviranih serijskih morilcev, marveč lahko služi tudi kot orodje za opredelitev osebnostnih značilnosti neznanega storilca kaznivega dejanja z elementi nasilja. Kakovost in uporabnost profila je omejena/določena s kakovostjo ogleda kraja kaznivega dejanja in

identificiranimi značilnostmi/posebnostmi, s pomočjo katerih rekonstruiramo ravnanje storilca (Horvath in Meesig, 1996) na kraju (kaznivega dejanja). Povedano drugače – vse napake in pomanjkljivosti kriminalističnega dela se (lahko) odrazijo v profilu.

Slovenska praksa preiskovalne podpore še dolgo ne bo razpolagala z omembe vrednimi bazami podatkov, najverjetneje tudi ne bo obravnavala večjega števila serijskih morilcev in posiljevalcev, predvsem pa je letno število težjih kaznivih dejanj z elementi nasilja, kjer je profiliranje uporabna podpora metoda k sreči dokaj majhno. Tudi če bi se odločili za temeljito analizo že rešenih primerov, bi težko identificirali potrebne spremenljivke (na primer Karpman jih je v svojem inventarju opredelil najmanj 312 za vsakega storilca (<http://www.criminalprofiling.ch/methodquestions.html>), saj ne razpolagamo niti z dovolj kvalitetnimi niti z vsemi potrebnimi podatki, poleg tega pa nimamo »homogenih« slik znotraj obravnavanih kaznivih dejanj. Turvey (1999) celo trdi, da takšen (on ga imenuje »induktivni«) model profiliranja ne terja nobenih dodatnih kriminalističnih in forenzičnih znanj, saj gre za oceno, generalizirano serijo reprezentacij, v veliki meri podvrženo napakam vzorčenja in ocenjevanja. Pomisleki veljajo tudi predpostavkam, na katerih temelji model. Ta namreč ne vključuje možnih socio-kulturnih razlik in sprememb, vzorci, na katerih temelji napovedovanje, so zelo majhni, vedenje in motivacija pa sta opredeljena kot stabilni, napovedljivi značilnosti.

Alternativno je Turvey predstavil »deduktivni« model ter ga opredelil kot študijo primera. Logika je enaka naši, sorodnost izkušenj in ujemanje zaključkov pa razumemo kot svojevrstno potrditev pravilnosti lastnih konceptov. Zato ne bi smelo biti problematično ali sporno, da je slovenska praksa ostala na ravni posameznih študij primera, kjer ob ustrezni kakovosti kriminalističnega dela (prva zbrana obvestila, ogled kraja kaznivega dejanja) forenzični psiho(fizio)log kot član tima preiskovalcev z oblikovanjem profila neznanega storilca in njegovimi morebitnimi modifikacijami ob novih znanih dejstvih sooblikuje potek preiskave in sodeluje v vseh fazah od zaznave kaznivega dejanja do ovadbe. Študije so pokazale (Horvath in Meesig, 1996), da je ena možnih napak kriminalistov, da napačno tolmačijo odkrite sledi in situacijo na kraju kaznivega dejanja, oziroma da spregledajo določeno vrsto (potencialnih) materialnih dokazov, če za odkrivanje nimajo dovolj časa, znanja in/ali motivacije. To je pomemben argument za vključevanje profilerja takoj po zaznavi kaznivega dejanja. Ta mora svoje delo v prvi fazi nasloniti na sledove in izčrpno analizo situacije, šele potem se lahko osredotoči na psihološke vidike dejanja.

Kriminalisti marsikdaj profiliranje dokaj površno obravnavajo z odporom, saj nujno potrebno zbiranje informacij (na primer o žrtvi) razumejo kot dodatno in nepotrebno delo »za profil« oziroma za profilerja. Izdelava profila je namreč proces kreativne sinteze številnih podatkov. V slovenskem prostoru je uporaba profiliranja večkrat trčila ob policijsko subkulturo in njen vrednotni sistemom, predsodke, cinizem in značilne načine spoprijemanja s stresnimi obremenitvami, povezanimi z delom. Preiskovalna podpora je v tem kontekstu običajno nekaj, kar ne »pomaga«, temveč »nalaga«, saj vseskozi reflektira kakovost operativnega dela. Podpora bi bila »kriminalistom prijazna« le, če bi zmogla magične in mistične rešitve in ponujala odgovore, ne da bi terjala kakršenkoli omembe vreden informacijski input.

2.2 Psihofiziološka preiskava verodostojnosti izjav s poligrafom

Forenzična psihofiziologija se ukvarja z uporabo psihofizioloških metod pri odkrivanju zavajanja v kazenskoprnem okviru. Leta 1990 je Yankee (1990) poudaril, da ustrezno usposobljen poligrafist niti približno ni samo tehnik in rutinski operater za poligrafsko napravo, saj je poligrafska preiskava ena najzahtevnejših in najbolj kompleksnih psihofizioloških preiskav sploh. Psihofiziologijo je opredelil kot vedo, ki preučuje fiziološke odzive na psihične dražljaje, ne da bi pričakovali kakršnekoli specifične emocije, ki bi jih mogli prepoznati na osnovi fizioloških parametrov. Gre za sestavljeno preiskavo, proces, ki se začne z razgovorom (s stranko), nadaljuje z aplikacijo poligrafskih testov, analizo poligramov in razgovorom za tem, zaključí pa z interpretacijo poligramov ter pripravo mnenja oziroma ocene. Ta temelji na analizi celotnega dogajanja, besednega in nebesednega vedenja stranke in seveda na rezultatih samega testiranja – poligramih.

Forenzični psihofiziolog (poligrafski preiskovalec) naj bi odkrival resnico, resnična dejstva, in ne samo zavajanje (Matte, 1996:4). V praksi še vedno vztraja »stara« terminologija (*poligrafija*, *poligrafsko testiranje*, *poligrafist*), kar niti ni toliko sporno zaradi rabe izrazov. Večja težava je slabo

ali napačno razumevanje same metode v smislu detekcije laži, kar je seveda narobe, saj ne obstaja specifični psihofiziološki odziv na laž, oziroma sram ali občutek krivde, ki ju ljudje običajno povezujejo z lažjo (Selič, 2001). Se pa določen vzorec fizioloških odzivov pri isti osebi dosledno ponavlja.

2.2.1 (Ne)ustreznost »direktne metode«

Eden od najpomembnejših pogojev za višjo raven kakovosti dela poligrafskih preiskovalcev je uvajanje novih testnih formatov. Resen strokovni razmislek terja tudi dopolnjevanje kliničnega in numeričnega pristopa. Bolj kot morebitna sprememba usmeritve (iz klinične-globalne v numerično) pa je pomembna raba preizkušenih in primerljivih testnih formatov. Rosov CQT format zaradi generično RI strukture otežuje numerično vrednotenje poligramov in povečuje možnost napake v ocenjevanju in sicer v obeh smereh - napačno pozitivna ocena/napačno negativna ocena (Selič, 2002(b)). Poleg tega je izvorna zamisel numeričnega vrednotenja primerjati dve sosednji vprašanji – K in R – ki skupaj tvorita polje/pas/trak (*zone*). Kakršnekoli modifikacije in mešanje izvorno izključujočih se vprašanj oziroma formatov in/ali konceptov lahko povzroči velike težave in oteži interpretacijo, kar je ugotovil Horvath (1991), ko je v Reidovem CQT formatu preverjal veljavnost Backsterjevih kontrolnih vprašanj. Najpomembnejši testni formati tudi temeljijo na konsistentnih teoretičnih konceptih in razlagah, ki so doživele številne znanstveno-raziskovalne verifikacije. Numerično vrednotenje reakcij prav tako ne izhaja iz subjektivnih impresij ocenjevalca, marveč sledi jasno določenim merilom in zakonom (na primer Backsterjevi zakoni (Backster, 1994)).

Zato sta bila uvajanje in uporaba preverjenih in poligrafski strokovni javnosti prepoznavnih testnih formatov najpomembnejša razvojna naloga na področju preiskovalne podpore v kriminalistični policiji do leta 2002. Preizkušanje Mattejeve tehnike primerjave štirih polj - trakov (*Quadri-Track Zone Comparison Technique*) in Backsterjeve tehnike primerjave polj (*Backster Zone Comparison Technique*) je teklo od leta 1999, vendar je ostalo nedokončano. Predstavniki različnih poligrafskih šol v svetu (Thompson, 1998:2) so že dolgo časa enotnega mnenja, da je znotraj predpisane testne strukture pravilna formulacija vprašanj ključnega pomena za izid poligrafskega testiranja/psihofiziološke preiskave. Pomen formulacije posameznih vprašanj se je jasno pokazal tudi ob uvajanju računalniških poligrafov in algoritmov za vrednotenje poligramov. Med najbolj preverjenimi in uporabljanimi testnimi formati sta tehnika/test primerjave polj (ZCT) in modificirani test s splošnim vprašanjem (*Modified General Question Test – MGQT*), vse to pa seveda velja za ZDA in angleški jezik (Selič, 2002 (b)). Kakovosten test je nujni, vendar ne tudi zadostni pogoj za zanesljiv in strokovno utemeljen rezultat poligrafske preiskave. Ta je vseskozi najbolj odvisen od ravni znanja in strokovnosti poligrafskega preiskovalca.

Če praksa poligrafske preiskave v kriminalistični policiji - kljub jasnim in nedvoumnim opozorilom (Selič, 2002 (b)) – še zmeraj uporablja Rosov CQT, preiskovanju kaznivih dejanj prejkone škodi in ne opravlja nalog preiskovalne podpore. Opozoriti pa velja, da lahko preprosto prevajanje kateregakoli drugega preverjenega testnega formata, brez poznavanja in upoštevanja izhodiščnih konceptov in teoretične osnove, botruje napačnim ocenam. To pomeni, da je boljše ne uporabiti poligrafske metode, kot uporabiti neustrezen test.

2.2.2 Uporabnost »indirektne metode«

Slovenska praksa psihofiziološke preiskave verodostojnosti izjav z uporabo poligrafa je v minulih letih žela uspehe predvsem ob uporabi testov vrhunca napetosti (PoT – *Peak of Tension Test*). Pri tem testu morajo biti vprašanja takšna, da je za nevpleteno osebo vsako vprašanje enako (ne)pomembno in/ali (ne)ogrožujoče (Selič, 2002 (b)). Nekateri avtorji (na primer Lykken in Nakayama) so tako sestavljen test poimenovali test prikritih informacij (*The Concealed Information Test – CIT*). Gre za serijo vprašanj, med katerimi je eno relevantno (nanaša se na resničen podatek v zvezi z obravnavanim kaznivim dejanjem), ostala pa so nevtralna, vendar za nevpleteno osebo enako verjetna. Japonska praksa forenzične psihofiziologije temelji predvsem na uporabi CIT testov. Običajno gre za serijo tudi do desetih testov prikritih informacij, vsak niz je sestavljen iz petih vprašanj, pozicija relevantnega pa se spreminja med drugim, tretjim in četrtem mestom v zaporedju. Do testov s kontrolnim vprašanjem so Japonci zadržani tudi zato, ker CQT zajame le en vidik

obravnavanega kaznivega dejanja (običajno je to neposredno vprašanje o vpletenosti), medtem ko serija CIT testov osvetli kaznivo dejanje z različnih zornih kotov ter vključuje posebnosti, ki so lahko znane le storilcu. Poseben razmislek je s tem v zvezi vselej namenjen možnosti in verjetnosti, da je storilec te »podrobnosti« opazil in si jih zapomnil. Pri morebitnih povratnikih in/ali serijah kaznivih dejanj sestavljajo teste izključno za zadnje, ki naj bi bilo najbolj sveže in dostopno priklicu.

Severnoameriška in izraelska forenzična psihofiziologija raje kot izraz »prikrite informacije« uporablja »poznavanje okoliščin (kaznivega dejanja)« (*guilty knowledge*). Na polju psihofiziološke diagnostike imajo testi poznavanja okoliščin (*Gulty Knowledge Test – GKT*) pomembno prednost pred testi s kontrolnim vprašanjem (Selič, 2002 (b)). Kritična (relevantna) informacija je povezana z obravnavanim kaznivim dejanjem in če ni kompromitirana (v medijih ali v procesu preiskovanja), format ščiti nevpleteno osebo, saj so vprašanja uravnotežena, enako verjetna in smiselna. Konstrukcija testa je standardizirana, vrednotenje psihofizioloških odzivov pa kvantificirano, zato se zdi razprava o dokazni vrednosti rezultatov uporabe GKT na sodišču povsem umestna. GKT namreč temelji na neoporečnih (psihofizioloških) teoretičnih izhodiščih in številnih raziskovalnih potrditvah.

Relativno redka uporaba GKT pri preiskovanju kaznivih dejanj v Združenih državah Amerike je posledica kompromitacije relevantnih podatkov v medijih. Dejansko nevpleteno osebo, ki je o nekem zločinu brala v časopisu, bi bilo po uporabi serije GKT namreč mogoče oceniti kot »lažno pozitivno«. Zato izraelski avtorji predlagajo rešitev na dveh ravneh – sicer manj GKT testov (manj relevantnih, samo storilcu znanih dejstev) ob večjem številu ponovitev omogoča učinkovito psihofiziološko diagnostiko – in – spremenjen način policijskega dela, ki zmanjša možnost kompromitacije kritičnih informacij. Prvo priporočilo zadeva sam proces izvedbe testiranja, drugo pa presega moč in možnosti odločanja poligrafskih preiskovalcev – ne samo v Izraelu ali ZDA, ampak tudi pri nas.

CIT in GKT sta konceptualno testa vrhunca napetosti, razlike so v poimenovanju, ne pa v konstrukciji in načinu delovanja. V Sloveniji je za teste vrhunca napetosti običajna raba izraza »indirektna metoda«. Kriminalisti že s tem, ko poligrafskega preiskovalca obvestijo ter mu omogočijo poligrafski ogled kraja kaznivega dejanja še pred začetkom dinamične faze ogleda kraja kaznivega dejanja, ustvarijo nujne pogoje za kasnejšo uporabo testov vrhunca napetosti. Če se pred obveščanjem javnosti posvetujejo, katere kritične informacije so pomembne za morebitno kasnejšo psihofiziološko preiskavo, je možnost uporabe testov vrhunca napetosti še večja.

3 POVEZOVANJE PROFILIRANJA IN POLIGRAFSKE PREISKAVE

Proces konstrukcije profila storilca določenega kaznivega dejanja je v idiografski obravnavi zelo podoben tistemu v klinično-psihološki praksi v procesu psihodiagnostike in načrtovanja klinično-psihološke obravnave (Selič, 1996). Potrebno je ustrezno ovrednotiti zbrane podatke, rekonstruirati dinamiko, ki je privedla do deliktne situacije, nato pa postaviti hipoteze. Temu sledi konstrukcija profila, preverjanje njegove ustreznosti ter zbiranje povratnih informacij. Gre za tipično problemsko situacijo, temeljna premisa opisanega procesa kreativne sinteze pa je, da je intrapsihična struktura (način mišljenja, čustvovanja in podobno) usmerja človekovo ravnanje. Na tej osnovi temelji celotni proces konstrukcije profila – od analize zbranih informacij (vključno s pravno relevantnimi dejstvi) in njihovega razvrščanja, prek rekonstrukcije dogodka do oblikovanja profila. Postulat o psihologični zvezi med osebnostnimi značilnostmi (strukturno) in vedenjskimi manifestacijami drži le, če vedenje razumemo in razlagamo kot rezultat sovplivanja (interakcije) med osebnostjo in situacijskimi pogoji. Velikokrat so življenjske situacije, ki bi utegnile odločilno vplivati na ravnanje neke osebe, že same plod dejavnosti te osebe, zato je smiselno interakcijo med situacijo (ki je na primer privedla do kaznivega dejanja) in osebnostnimi lastnostmi posameznika (storilca) opredeliti s psihičnimi fenomeni kot so želje, pričakovanja, motivi in interesi, ki vsi vplivajo na ustvarjanje in izbiranje situacij določene vrste.

3.1 Potrebne informacije za nadomeščanje drugih informacijskih primanjkljajev

Nujna osnova za uporabo profiliranja in/ali poligrafske preiskave sta kakovostno opravljen ogled kraja kaznivega dejanja in ustrezna količina zbranih informacij. Preiskovalna podpora je neuporabna, če kriminalistično delo ne dosega zadostne stopnje strokovnosti. Uporaba obeh metod preiskovalne

podpre se začne z ogledom in poteka v zaporednih fazah. Zbiranje informacij mora biti ekstenzivno. Za izdelavo profila neznanega storilca umora potrebujemo več skupin podatkov oziroma materialov (Selič, 1996). To so:

- Fotografije in/ali video posnetki
- podatki o soseski (umestitev kraja kaznivega dejanja in/ali najdbe trupla v socio-kulturni in etnični okvir)
- sodnomedicinsko poročilo (vključno z opažanji, občutki, pomisleki in opozorili obducenta, ki v obdukcijskem zapisniku niso zabeležena)
- podatki o gibanju in aktivnostih (delovanju) žrtve pred smrtjo (med storilcem in žrtvijo je mogoča krajevna in časovna (situacijska), familiarna ali kakšna druga stičnost oziroma povezanost)
- celovito in izčrpno poročilo o ogledu in zapisi o vseh zbranih obvestilih (pomembno je sprotno dokumentiranje razgovorov, saj so kasnejši zapisi osiromašeni zaradi pozabljanja, (re)organiziranja in kategoriziranja informacij, neredko tudi selekcije in vrednotenja)
- izčrpni podatki o žrtvi (podatki o življenjski poti in zgodovini, ki temeljijo na opažanjih in ocenah različnih ocenjevalcev, pisni materiali – pisma, dnevniki, pesmi, sporočila; zdravstvena anamneza, navade in razvade, hobiji, socialne veščine, prijatelji in znanci, sovražniki in podobno).

Vse naštetu je pomembno tudi v poligrafski preiskavi. Za profiliranje in pripravljajno fazo poligrafske preiskave so kontraproduktivne informacije o morebitnih konkretnih osumljencih, saj lahko nezavedno vplivajo na pozornost in miselno produkcijo.

Psihofiziološko preiskavo verodostojnosti izjav s poligrafom je po nekaterih virih mogoče uvrstiti med metode profiliranja (Turvey, 1999:257). Geberth (1993:474) meni, da lahko pravočasno vključevanje strokovno kompetentnega poligrafskega preiskovalca in uporaba poligrafske metode usmeri preiskavo v pravo smer, profiliranje pa pokaže na značilnosti pravega storilca (Geberth, 1993:492). Pri preiskovanju kaznivih dejanj z elementi nasilja se metodi dopolnjujeta, v obeh primerih gre (tudi) za ocenjevanje vedenjskih in osebnostnih značilnosti (storilca in žrtve) ter za uporabo teh ocen v kontekstu kriminoloških in kriminalističnih spoznanj. Zato ju je v praksi smiselno povezati, saj prihaja do prekrivanja faz/etap v izdelavi profila in pri poligrafski preiskavi (oboje kliničnega tipa oziroma usmeritve). Slednja se mora naslanjati na uporabo testov poznavanja okoliščin, saj drugih neoporečno prirejenih in prilagojenih testnih formatov nima. Priprava serije testov poznavanja okoliščin (kaznivega dejanja) se v procesu dela prekriva z oblikovanjem profila neznanega storilca, ki mora upoštevati vse ugotovljene okoliščine.

Forenzična psihofiziologija je v kombinaciji s profiliranjem uporabna kot metoda izločanja nevpletenih (iz kroga osumljenih) ali določanja zelo verjetno vpletenih v obravnavano kaznivo dejanje. Služi lahko tudi kot način evalvacije izdelanega profila. V idealnem primeru bi to pomenilo, da na podlagi izdelanega profila neznanega storilca opredelimo krog osumljencev, preverimo verodostojnost izjav s poligrafom, v razgovoru po uporabi poligrafskih testov pa pride do priznanja. Izpoved osumljene osebe potem primerjamo z rekonstrukcijo dogajanja, kot je bila zasnovana v procesu profiliranja, značilnosti dejanskega osumljenca pa s tistimi v profilu.

Opredelitev motiva(ov) storilca(ev) je tvorno polje dopolnjevanja profiliranja in psihofiziološke preiskave verodostojnosti izjav s poligrafom. V procesu profiliranja analiziramo storilčevo vedenje v kontekstu sledi na kraju kaznivega dejanja in značilnosti žrtve, kar skupaj sestavlja in predstavlja izhodišče za opredelitev njegove motivacije. Tako je profil (psiho)logičen konstrukt, vezan izključno na obravnavano dejanje. Motiv za kaznivo dejanje je dejavnik, ki ga je mogoče dodatno osvetliti ali potrditi z uporabo poligrafske metode. Če je opredeljen napačno, pa je ravno na podlagi rezultatov uporabe poligrafskih testov mogoče modificirati profil.

3.2 Primer dopolnjevanja profiliranja poligrafske preiskave

PRIMER*

Moški srednjih let je bil v noči s sobote na nedeljo umorjen v svoji sobi. Neznani storilec(i) je/so uporabil(i) hladno in strelno orožje. Obducent je ugotovil, da sta bili smrtni dve poškodbi (strelna in vbodna rana). Sledovi na kraju so kazali, da je med žrtvijo in storilcem(i) prišlo do spopada in prerivanja, v katerem je/so storilec(i) zmagal(i) šele po uporabi strelnega orožja. Storilec je za sabo pustil krvave odtise stopal.

Obducent je na truplu identificiral dva tipa poškodb – vreznine in vbodnine in strelne poškodbe. Vbodnine so bile zadane iz različnih smeri, vreznine pa je opredelil kot obrambne poškodbe. Poleg teh je bilo na truplu še nekaj površinskih poškodb – odrgnin in podpludb.

* oris primera temelji na podatkih, ki so bili javnosti že predstavljeni v sredstvih javnega obveščanja

Po opravljenem poligrafskem ogledu kraja kaznivega dejanja in analizi prvih zbranih obvestil sta vzporedno tekli priprava na uporabo poligrafske metode in konstrukcija profila.

Kriminalistična preiskava je sledila verzijam, ki nekaterih indiccev niso (dovolj) upoštevale. Tako je bilo mogoče elemente profila preveriti šele po daljšem času.

3.2.1 Elementi profila

Po analizi zbranih informacij smo oblikovali profil para storilcev. Predstavljamo tistega, ki je že pravnomočno obsojen.

»Klavec«

- ženska ali moški nižje rasti (do 170 cm)
- telesna teža ne presega 65-70 kg
- socio-kulturni izvor v okolju, ki daje prednost hladnemu orožju
- možna pripadnost etnični manjšini/posebni etnični skupini (na primer romski)
- oseba nevešča borilnih veščin
- oseba nevešča rokovanja s hladnim orožjem
- oseba brez lastne (sekundarne) družine, intimno ne vezana ali le šibko vezana
- ne pripada organizirani kriminalni združbi
- zgolj poprečna fizična moč
- žrtve osebno ne pozna
- v paru podrejen(a) in vodljiv(a)
- intelektualno inferioren(a)
- nezmožen(a) načrtovanja in anticipacije dogodkov
- nezmožen(a) učinkovitega reševanja problemske situacije
- k dejanju pritegnjen (a), da opravi »umazano delo«
- od dejanja pričakuje materialno korist
- nagnjen(a) k paničnemu odzivanju
- slab nadzor nad impulzi
- velika možnost dekompenzacije
- travmatiziranost zaradi dogodka – mogoče motnje spanja, zloraba alkohola in/ali drog kot posledica.

3.2.2 Elementi za sestavo testov poznavanja okoliščin

»Klavcu« poznane okoliščine (elementi za sestavo serije testov poznavanja okoliščin), ki so javnosti ostale neznane:

- sezuvanje
- dostop do sobe

- žrtev je spala na postelji - lokacija postelje v sobi
- ponesrečen prvi vbod
- upiranje žrtve
- izrinjenje iz sobe
- pomoč sosterilca s strelnim orožjem
- žrtev pade pod strelom
- vbod ležeče žrtve
- mesto zadnje (smrtne) vbodne rane.

Splet okoliščin je po določenem času usmeril pozornost kriminalistične operative na mlajšega moškega in njegovega znanca. Oba sta prostovoljno pristala na sodelovanje v poligrafski preiskavi. Pri prvem je bila poligrafska metoda najprej uporabljena za neko drugo kaznivo dejanje, ki ga je kasneje osumljeni tudi priznal, nato pa je po prekinitvi in posvetu z odvetnikom pristal tudi na preiskus verodostojnosti izjav s poligrafom v zvezi z umorom.

Osumljeni je poznal in pojasnil okoliščine, ki so bile javnosti neznane in jih ne bi mogel poznati, če pri kaznivem dejanju ne bi bil sodeloval. Vsebino njegove izpovedi je bilo mogoče uporabiti za sestavo dodatnih testov poznavanja okoliščin za druge osumljene, saj je pomembno zmanjšala informacijski primanjkljaj v zvezi s pripravami na dejanje. V razgovoru po uporabi poligrafskih testov je povedal, kje sta s sodelavcem pustila avto. Sodelavec mu je povedal, kam naj gre. Sezul se je, ker ni želel, da bi čevlji škripali. V sobo žrtve je vstopil in spečega zabodel na postelji. Presenetilo ga je, ker je oseba skočila pokonci – moški je bil velik in močan, kričal je, se branil in osumljenega potisnil iz sobe. Osumljeni ga je sicer vmes nekajkrat zabodel, vendar brez vidnih/usodnih posledic. Vse je bilo krvavo in grozno, povsem drugače kot si je predstavljal. Šele strel sodelavca je žrtev umiril. Moški je padel po tleh, osumljeni pa je stopil nazaj k njemu, ves vznemirjen in pretresen. Iz jeze je ležečega na tleh še enkrat zabodel.

V izčrpnem razgovoru je bilo mogoče preveriti elemente profila in odnos med sosterilcema. Zbrani podatki so profil »klavca« potrdili in pomembno prispevali tudi k povečanju stopnje suma v zvezi z nekaterimi drugimi osebami. Gre za proces, v katerem je vseskozi potreben nadzor kakovosti dela in zmanjševanje subjektivnosti ocen s postavljanjem drugega mnenja. Načeloma namreč velja, da o »profilih, ki so bolj resnični od resničnosti same« (Umek, 2002:40) govorijo predvsem tisti, ki ne poznajo resničnosti kriminalističnega dela onkraj ravni abstrakcije, s tem pa tudi ne možnosti, ki jih v praksi preiskovalna podpora ima.

Strokovno neoporečna uporaba poligrafske metode omogoča tudi dodatni priliv informacij in s tem modifikacijo obstoječega profila neznanega storilca kaznivega dejanja z elementi nasilja. V praksi je psihofiziološka preiskava verodostojnosti izjav s poligrafom upravičila in nemalokdaj tudi presegla pričakovanja kriminalistične operative, seveda le ob upoštevanju strokovnih pravil in kriterijev, zato je mogoče mirno zavrniti teze tistih, ki v uporabnost metode dvomijo. Konceptualno nesprejemljivo je na primer primerjanje poligrafske metode z uporabo hipnoze pri preiskovanju kaznivih dejanj. Takšni konstrukti so prej posledica značilnosti in omejitev njihovih avtorjev kot značilnosti in omejitev omenjenih metod. Uporaba poligrafske metode je v predstavljenem primeru prispevala k preiskavi več kaznivih dejanj in identifikaciji več osumljencev. Kritičnost je vseskozi umestna, vendar bi jo kazalo vedno znova usmerjati k strokovnim referencam in kompetentnosti izvajalcev.

V opisanem primeru je bila uspešna uporaba poligrafske metode povezana s temeljito pripravo in natančnim poznavanjem obravnavanega dogodka. Rekonstrukcija, ki je v procesu profiliranja temeljila na vključevanju vseh elementov izvedenskega mnenja sodnomedicinskega strokovnjaka, je služila kot izhodišče za sestavo testov poznavanja okoliščin. Sestaviti jo je bilo mogoče šele po poglobljenem razgovoru z obducentom. V tem smislu proces profiliranja in/ali priprava na uporabo poligrafske metode ne bi smela biti omejena na pregled listinske dokumentacije. Osumljeni je dejanje priznal potem, ko se je soočil z nedvoumnostjo lastnih psihofizioloških odzivov. Razgovor po uporabi poligrafskih testov je potekal prilagojeno značilnostim storilca iz profila »klavca«. Dogajanje je v vseh razsežnostih, predvsem pa po intenzivnosti čustvovanja, močno preseglo ocene v profilu, ki se je sicer potrdil v oceni storilčevega čustvovanja med in po dejanju, vendar je v praksi »resnična« resničnost izkustveno povsem neprimerljiva z »zapisano«.

4 ZAKLJUČEK

Smiselno povezovanje psihofiziološkega preiskovanja verodostojnosti izjav s poligrafom in (kriminalističnega) profiliranja bi lahko predstavljalo pomemben izziv preiskovalni podpora predvsem pri preiskovanju umorov, posilstev, spolnih zlorab in ropov na Slovenskem. Zamisel je vzbudila zanimanje tujih strokovnjakov, doma pa je izpostavljena nevarnosti poenostavitve tipa »slepec slepca vodi«. Ponovno bi bilo namreč potrebno nameniti ustrezno pozornost strokovni kompetentnosti izvajalcev. Profiliranje ne more biti sopomenka za psihologiziranje, brez odličnega poznavanja kriminalistične taktike, tehnike in metodike in brez potrebnega razumevanja sodne medicine. Tako psiholog katerekoli orientacije ne more biti dober profiler, če sta mu kriminalistični teorija in praksa tuji, obdukcijskega zapisnika (na primer) ne zna raztolmačiti, o ogledu kraja kaznivega dejanja pa ve le to, da gre za zbiranje sledi. Enako ne more biti profiler izkušen kriminalist brez dodatnih in posebnih psiholoških znanj, ne glede na morebitno lastno omnipotentno klišejsko zavračanje vloge psihologije pri preiskovanju kaznivih dejanj.

Preiskovalna podpora (profiliranje in poligrafska preiskava) lahko učinkovito deluje le kot nadgradnja vseh kriminalističnih znanj z dodatnimi, psiho(fizio)loškimi. Dejavnost nima ne mitskih razsežnosti ne magične noči, saj je tesno vezana na kakovost in način kriminalističnega dela. Njena spoznavna in usmerjevalna vloga pa je ponovno odvisna od kriminalistične operative. Postavlja se vprašanje, ali je razlikovanje obeh metod – poligrafske preiskave in profiliranja - po potrebnih informacijah, človeških virih in z vidika načel operativnosti, metodičnosti, strokovnosti in specializacije sploh smiselno in tudi, katera metoda (ob vztrajanju na ločevanju) je dejansko nadredna. Odgovori na praktični in akademski ravni niso nujno enaki.

V vsakem primeru pa sistem dela ne bi smel dopuščati lastnega potrjevanja lastnih hipotez, kar v kriminalistični operativi neredko velja. Zato je potrebno rezultate poligrafske preiskave objektivizirati z numeričnim vrednotenjem poligramov in doslednim vključevanjem drugega (strokovnega) mnenja, proces profiliranja pa sproti vrednotiti s preverjanjem verodostojnosti izjav (osumljenih) s poligrafom. Morebitno zapiranje kroga samo-potrjevanja preiskovalne podpore lahko onemogoči ustvarjalni dialog in sodelovanje s kriminalistično operativno, saj so preiskovalna podpora in kriminalisti vseskozi drug drugemu refleksijska in korektivna, vendar le, če takšen odnos sprejmejo, spoštujejo in v njem zmorejo konstruktivno delovati. Takšna mreža medsebojne povezanosti, odvisnosti in interakcij terja profesionalizem tako na strokovni ravni kot na ravni medosebnih odnosov. Kar pa preprosto povedano pomeni tudi, da se nihče ne loteva ničesar, če tega ne zna in ne zmore, saj bi s tem lahko razvrednotil še tako neoporečno delo drugih.

LITERATURA

1. Arrigo, B.A. (2000). *Introduction to Forensic Psychology. Issues and Controversies in Crime and Justice*. San Diego-San Francisco-New York-Boston-London-Sydney-Tokyo: Academic Press.
2. Backster, G.C. (1994). 37TH Annual Polygraph Examiner Work Conference. San Diego: The Backster School of Lie Detection.
3. Canter, D., Heritage, R. (1990). A Multivariate Model of Sexual Offence Behavior: Developments in »Offender Profiling«. *The Journal of Forensic Psychiatry*, 1, 2, 185-212.
4. Douglas, J.E., Burgess, A.E. (1986, December). Criminal profiling: A viable investigative tool against violent crime. *FBI Law Enforcement Bulletin*, 9-13.
5. Douglas, J.E., Olshaker, M. (1996). *Mind Hunter*, New York: Pocket Books.
6. Douglas, J.E., Olshaker, M. (1999). *The Anatomy of Motive*. New York: Scribner.
7. FEDERAL BUREAU OF INVESTIGATION (FBI). (1985, August). Crime scene and profile characteristics of organized and disorganized murderers. *FBI Law Enforcement Bulletin*, 2-11.
8. Geberth, V. (1996). *Practical Homicide Investigation*. New York: CRC Press.
9. Gibbons, D.C. (1994). *Talking About Crime and Criminals: Problems and Issues in Theory Development in Criminology*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
10. Hazelwood, R.R. (1983, September). The behavior-oriented interview of rape victims. The key to profiling. *FBI Law Enforcement Bulletin*, 8-15.

11. Horvath, F. (1991). The utility of control questions and effects of two control questions tests on field polygraph techniques. *Polygraph*, 20, 1, 7-25.
12. Horvath, F., Meesig, R. (1996). The Criminal Investigation Process and the Role of Forensic Evidence: A Review of Empirical Findings. *Journal of Forensic Sciences*, 41, 6, 963-969.
13. Maver, D. (1997). *Kriminalistika*. Ljubljana: Časopisni zavod Uradni list Republike Slovenije.
14. Matte, J.A. (1993). The Review, Presentation and Assurance of Intended Interpretation of Test Questions is Critical to the Outcome of Polygraph Tests. *Polygraph*, 22, 4, 299-313.
15. Matte, J.A. (1996). *Forensic Psychophysiology using the Polygraph. Scientific Truth Verification - Lie Detection*. Williamsville-New York: J.A.M. Publications.
16. Modly, D. (1994). *Objašnjenje trileme ubojstvo - samoubojstvo - nesretni slučaj*. Zagreb: Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Hrvatske.
17. Pavišić, B., Modly, D. (1995). *Kriminalistika*. Rijeka: Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci.
18. Peters, J.M., Murphy, W.D. (1992). Profiling child sexual abusers: Legal considerations. *Criminal Justice and Behavior*, 19, 1, 38-53.
19. Roso, Z. (1996). *Poligraf u kriminalistici*. Zagreb: Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Hrvatske.
20. Selič, P. (1996). The Analysis of Special Psychological Profile: Beginning of Profiling in Slovenia. V: Pagon, M. (ed.), *Policing in Central and Eastern Europe: Comparing Firsthand Knowledge with Experience from the West*. Ljubljana: Visoka policijsko-varnostna šola, 375-384.
21. Selič, P. (1997). Uvajanje (psihološkega) profiliranja v slovensko kriminalistično prakso. *Kongres psihologov Slovenije, Portorož*.
22. Selič, P. (2001). Psihologija v kriminalistični teoriji in praksi. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, 52, 1, 43-50.
23. Selič, P. (2002). Profiliranje med fikcijo in realiteto. *Panika*, 7, 2, 46-51 (a).
24. Selič, P. (2002). Možnosti in omejitve psihofiziološke preiskave verodostojnosti izjav s poligrafom v realnih pogojih slovenske kriminalistične prakse. *Varstvoslovje*, 4, 3, 235-244 (b).
25. Thompson, B. H. (1998). *Polygraph – Test Question Source Book*. Maryland Institute of Criminal Justice.
26. Turco, R.N. (1990, September). Psychological profiling. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 147-154.
27. Turvey, B.E. (1999). *Criminal Profiling*. San Diego-London-Boston-New York-Sydney-Tokyo-Toronto: Academic Press.
28. Umek, P. (2002). Psihologija pri preiskovanju kaznivih dejanj – opredelitev in ocena. *Panika*, 7, 2, 38-40.
29. Vodinelič, V. (1984). *Kriminalistika*. Beograd: Savremena administracija.
30. Vorpagel, R. (1998). *Profiles in murder*. New York: Dell Publishing.
31. Yankee, W.J. (1994). A Case for Forensic Psychophysiology and Other Changes in Terminology. *Polygraph*, 23, 3, 188-195.

O AVTORJIH

Polona Selič, univ. dipl. psihologinja, doktorica psiholoških znanosti, forenzična psihologinja in poligrafska preiskovalka. Svoj strokovni interes namenja razgovoru v kriminalistični praksi, komunikaciji, preverjanju in uvajanju novih testnih formatov na področje psihofiziološkega preiskovanja verodostojnosti izjav s poligrafom, profiliranju pri preiskovanju kaznivih dejanj z elementi nasilja in nasilju nad otroki. Polona Selič je članica Ameriške akademije forenzičnih znanosti in ekspertne skupine Sveta Evrope za zaščito otrok pred spolnim nasiljem in izkoriščanjem.

Andrej Juratovec, dipl. soc. delavec, poligrafski preiskovalec. Ukvarja se praktičnimi in teoretičnimi vidiki poligrafske preiskave, posebej poglobljeno s protiukrepi in antiukrepi varanju poligrafskega preiskovalca, z različnimi tehnikami razgovora na področju preiskovanja kaznivih dejanj in s komunikacijo v širšem pomenu. Slovensko poligrafsko šolo predstavlja v svetu direktorjev poligrafskih šol, akreditiranih pri Ameriški zvezi poligrafskih preiskovalcev.